

Magdalena Milerowska

 ORCID 0000-0001-5766-0921

Instytut Historii Sztuki

Uniwersytet Łódzki

DOI 10.18778/2084-851X.08.07

Nagrobki z cmentarza żydowskiego w Brzezinach – świadectwo dziejów brzezińskich Żydów Kilka uwag na marginesie inwentaryzacji

Streszczenie. Celem artykułu jest zaprezentowanie wstępnych wyników przeprowadzonej w latach 2013–2014 przez studentów i pracowników Katedry Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego inwentaryzacji macew z cmentarza żydowskiego w Brzezinach, zgromadzonych na tamtejszym placu muzealnym. Analizie poddany został zespół pomników składający się ze 135 płyt, a kryterium wyboru był stan ich zachowania. Co istotne, na niektórych fragmentach nagrobków, które posłużyły Niemcom za materiał do budowy mostu na rzece Mrożyca, zachowała się malatura. W toku przeprowadzonych badań wywnioskowano, że do początków XX wieku lokalne środowisko starotestamentowych było bardzo konserwatywne (świadczą o tym dekoracje i epigrafy na macewach). Spostrzeżenia te mogą być pomocne w uzupełnieniu historii i charakterystyki społeczności brzezińskich Żydów.

Słowa kluczowe: Brzeziny, Żydzi, sztuka sepulkralna, cmentarze żydowskie

Żydzi w Brzezinach – początki osadnictwa

Pierwsza informacja wskazująca na obecność Żydów w Brzezinach pochodzi z połowy XVI wieku i dotyczy ulicy Żydowskiej, wymienionej w dokumencie podziałowym z 1547 roku¹. Jerzy Kołodziej, historyk i wieloletni dyrektor brzezińskiego Muzeum Regionalnego, uważał, że została ona wytyczona już w początkach stulecia, w północnej części formującego się wówczas rynku².

¹ NOWAK/ROSIN/WIKLAK 1997, s. 54.

² KOŁODZIEJ ok. 1990, s. 3.

W dziewiętnastowiecznych tekstach ulica nosiła miano Źródłowej³, po roku 1918 została przemianowana na Berka Joselewicza. Do wybuchu II wojny światowej w tej części miasta skupiało się religijno-społeczne życie jego żydowskich mieszkańców⁴. Należy podkreślić, że aż do pierwszej połowy XVIII stulecia brak danych potwierdzających aktywność większej grupy starozakonnych w Brzezinach. W księgach grodzkich i ziemskich prowadzonych przez szlachtę ówczesnego województwa łęczyckiego na omawianym terenie nie odnotowano żadnych transakcji ani zatargów z Żydami. Hanna Źerek-Kleszcz przyjęła, że w tamtym okresie mogli oni przenieść się do innych miejscowości⁵. Nigdzie nie wspomniano też nazwy *platea judaica*⁶, funkcjonującej wcześniej w kontekście szesnastowiecznej zabudowy miasta. Jedynie w dwóch dokumentach znalazły się wzmianki o rzekomym mordzie rytualnym, jakiego w 1625 roku mieli dopuścić się Żydzi na chrześcijańskim dziecku, oraz o kolaboracji z najeźdźcą podczas potopu szwedzkiego w 1655 roku⁷. Według opinii badaczki Żydzi do miasta powrócili około 1736 roku; wtedy to w aktach procesu wytoczonego miastu za niepłacenie podatków zostali odnotowani wśród oskarżonych⁸. Trudno dokładnie ustalić, którą część miasta wówczas zamieszkiwali. Z pewnością była ona położona z dala od kościoła parafialnego, mieszczącego się przy ulicy Kościuszki 48. W latach 70. XVIII wieku żydowska gmina w Brzezinach była na tyle liczna, że choć wciąż podlegała kahałowi łęczyckiemu, ufundowała w mieście drewnianą bożnicę, która sto lat później uległa całkowitemu zniszczeniu w pożarze⁹. Według ustaleń Źerek-Kleszcz w 1775 roku spośród 242 domów znajdujących się w Brzezinach 16 należało do Żydów. Piętnaście lat później było to 12 na 209 domów. W tym okresie zmianie zaczęła ulegać struktura zatrudnienia starozakonnych. Oprócz uprawiania tradycyjnych zawodów związanych z rzemiosłem i handlem zajęli się produkcją i wytwarzaniem tkanin, zachowała się także informacja o działalności żydowskiego chirurga w mieście¹⁰. W latach 1793–1807, po drugim rozbiórce Polski, Brzeziny stały się częścią ziem podporządkowanych Królestwu Prus. W przeprowadzonej w 1793 roku ankiecie odnotowano 833 mieszkańców, z czego 162 osoby były wyznania mojżeszowego (19,4%)¹¹. U progu nowego stulecia Żydzi zaczęli odgrywać coraz większą rolę w kształtowaniu lokalnej historii.

³ NOWAK/ROSIN/WIKLAK 1997, s. 54.

⁴ KOŁODZIEJ 1992, s. 1.

⁵ ŹEREK-KLESZCZ 1997, s. 118.

⁶ *Ibidem*, s. 118.

⁷ KOŁODZIEJ 1992, s. 3–4.

⁸ ŹEREK-KLESZCZ 1997, s. 118.

⁹ KOŁODZIEJ 1992, s. 3.

¹⁰ ŹEREK-KLESZCZ 1997, s. 170–171, 174.

¹¹ ŹEREK-KLESZCZ 1997, s. 106.

Żydowskie Brzeziny w XIX wieku

Po roku 1815 Brzeziny znalazły się w Królestwie Kongresowym, w granicach Imperium Rosyjskiego. Na początku XIX wieku ostatnia właścicielka miasta, Izabella z Lasockich Ogińska, chciała przekształcić je w ośrodek przemysłowy¹². Brzeziny rozwijały się szybko, a na ich terenie osiedlali się także Niemcy. W 1820 roku odnotowano już 2444 osoby, w tym 576 Żydów, co stanowiło 23,5% wszystkich mieszkańców¹³. Pojawiły się pierwsze budynki użyteczności publicznej. W jednym z dokumentów zachowała się informacja o bogatym Żydzie, Kachelmanie, który ufundował „szlachtuz z dwoma pomieszczeniami na ubój i izbą dla stróża”¹⁴. Korzystali z niego wszyscy, niezależnie od wyznania. Wystawiono również jatki rzeźnicze i piekarskie, na które środki przeznaczyła Rada Miasta i wspomniany Kachelman¹⁵. Od roku 1816 Ogińska wydzierżawiła gminie nieruchomość sąsiadującą z synagogą. Został w niej utworzony cheder oraz szpital, w pobliżu pobudowano mykwę¹⁶. Teren aż do pożaru w roku 1875 funkcjonował jako centrum brzezińskich Żydów.

Pomimo starań w pierwszej połowie XIX wieku nie udało się stworzyć w Brzezinach ośrodka przemysłowego, którego rozwój mógłby konkurować z położoną nieopodal Łodzią. Przyczynił się do tego trwający 20 lat (1840–1860) kryzys w sukiennictwie, spowodowany m.in. niskimi cenami i większym popytem na dużo tańsze wyroby z bawełny. Załamanie w gospodarce miasta nie odbiło się niekorzystnie na populacji ludności, która w połowie wieku wzrosła do 4783 (w tym było 1787 Żydów)¹⁷. W latach 40. XIX wieku nastąpiło uzależnienie brzezińskich sukienników od żydowskich nakładców. Starotestamentowi uzyskali możliwość osiedlania się na stałe i budowania domów wśród chrześcijan, nie mieli jednak wciąż praw obywatelskich i nie mogli zgłaszać swoich kandydatów do władz miasta¹⁸.

Kołodziej, powołując się na sprawozdanie burmistrza Brzezin z 1860 roku, uważał, że był to moment, gdy w mieście zaczęła przeważać ludność wyznania mojżeszowego. Przyczyny tak szybkiego wzrostu tej społeczności należy upatrywać w przyroście naturalnym oraz nowych, korzystniejszych prawach dających większe możliwości znalezienia pracy¹⁹. W roku 1867 Brzeziny stały się jednym z miast powiatowych w guberni piotrkowskiej, co stanowiło ważny czynnik ich

¹² KOŁODZIEJ ok. 1990, s. 5.

¹³ KOŁODZIEJ ok. 1990, s. 6.

¹⁴ WOŹNIAK 1997, s. 208.

¹⁵ WOŹNIAK 1997, s. 208.

¹⁶ WOŹNIAK 1997, s. 212.

¹⁷ KOŁODZIEJ 1992, s. 4.

¹⁸ Żydzi w zaborze rosyjskim otrzymali prawo obywatelskie w 1861 r.

¹⁹ KOŁODZIEJ ok. 1990, s. 8.

rozwoju. Kolejny napływ ludności żydowskiej na tereny Królestwa Polskiego nastąpił w ostatnim dziesięcioleciu XIX wieku. Byli to przeważnie uciekinierzy z Rosji, m.in. z Kiszyniowa i Odessy, tzw. litwacy. Większość mieszkańców utrzymywała się z krawiectwa. W tygodniku „Izraelita” na początku XX wieku pisano:

Miasto Brzeziny, odległe o 20 mil od Łodzi, ma 4000 krawców Żydów, którzy przygotowują ubranie męskie po cenie od 3 do 14 rubli na wywóz. Po towar przyjeżdżają kupcy z zewnętrznych guberni Państwa a nawet dalekiego wschodu. Krawcy brzezińscy produkują rocznie na 3 miliony rubli towaru²⁰.

Rosnąca populacja starozakonnych, związana z dobrą passą krawiectwa wpłynęły na rozwój budownictwa. Parterowe, drewniane domy w części zastępowane były (szczególnie w centrum) przez budownictwo murowane. Kulminacja tego procesu następuje na przełomie XIX i XX wieku, kiedy Żydzi wzbogacają Brzeziny o kilkadziesiąt kamienic o formach historycznych i secesyjnych²¹.

W 1893 roku ukończono prace budowlane nad nową, murowaną synagogą²² zaprojektowaną przez Ignacego Markiewicza, którą usytuowano w „północnym bloku przyrynkowym”²³. Zbudowana została na planie podłużnym, z wnętrzem podzielonym na trzy nawy, z których centralna była wyższa i przekryta płaskim stropem. Prawdopodobnie ze względów finansowych obiekt nie został wykończony. Pozbawiony otynkowania, dopiero w połowie lat 20. XX wieku zyskał ostateczny wygląd. Elewacja od strony ulicy Berka Joselewicza odznaczała się reprezentacyjnym wyglądem. Trójdzielna fasada nawiązywała do wiedeńskiej Synagoge Tempelgasse wzniesionej w latach 1855–1858 według projektu Ludwiga Förstera. Podobnie jak w Wiedniu, *narożniki skrajne oraz narożniki centralnego ryzalitu fasady i aneksów z klatkami schodowymi były zaakcentowane wieżyczkami, zwieńczonymi niewielkimi mauretańskimi kopułami*²⁴. Większość detali, w tym fryz arkadkowy, podział i kształt okien, nosiły znamiona stylu neoromańskiego, jednak całość budynku miała orientalny charakter²⁵.

²⁰ „Izraelita” 1901, s. 6.

²¹ KOŁODZIEJ 1992, s. 6.

²² Drewniana synagoga uległa zniszczeniu w pożarze. Do momentu otwarcia nowej bożnicy nabożeństwa odbywały się u rabina lub w prywatnych domach. W 1885 r. powstał plan nowego domu modlitwy, a ok. 1890 r. rozpoczęto budowę.

²³ BERGMAN 2007, s. 156.

²⁴ BERGMAN 2007, s. 156.

²⁵ Wirtualną rekonstrukcję budynku stworzył w latach 2013–2014 dr inż. Rafał Szrajber z Politechniki Łódzkiej. Por. SZRAJBER 2014, s. 115–132.

Lata 1918–1939

W XX wiek brzezińska gmina żydowska wchodziła w dobrej sytuacji finansowej. W latach 1899 i 1901 przedstawiciele kahału powołali do życia Żydowskie Towarzystwo Pomocy Biednym (liczące 460 członków) oraz Żydowskie Towarzystwo Dobroczynne²⁶. W dwudziestoleciu międzywojennym na terenie miasta działały żydowskie instytucje i rozmaite organizacje kulturalne i polityczne (np. Bund, Poalej-Syjon, Folkiści czy Syjoniści Ortodoksi „Mizrachi”). W okresie II Rzeczypospolitej Żydzi wchodzili w skład Rady Miasta²⁷. Wśród brzezińskich starozaconych panowało duże zróżnicowanie majątkowe. Brakowało ludności wykształconej²⁸. Choć kahał w ostatnim dziesięcioleciu XIX wieku i na początku wieku XX otworzył kilka chederów, to nie cieszyły się one najlepszą opinią. Korespondent piotrkowskiego „Tygodnia” pisał, że były brudne, a pracujący w nich mełamedzi „niezbyt oświeceni”²⁹. Na chederach bardzo często kończyła się edukacja wielu chłopców. Od 1914 roku można zauważyć tendencję do emigracji Żydów z miasta, w poszukiwaniu lepszej pracy i wyższych zarobków. Dotyczyło to przede wszystkim krawców i konfeksjonerów, którzy wyjeżdżali za granicę, do Warszawy i do Łodzi. Ci ostatni, organizując produkcję w „polskim Manchesterze”, korzystali z pracy tamtejszych chałupników, wskutek czego handel dodatkami krawieckimi i galanterią w Brzezinach zamierał³⁰. Pomimo demograficznego spadku tuż przed wybuchem II wojny światowej Brzeziny liczyły ponad 13 000 mieszkańców, w tym 6850 Żydów³¹.

Zagłada

Po wybuchu II wojny światowej Brzeziny włączono do hitlerowskiej Rzeszy i przemianowano na Loewenstadt. 9 listopada 1939 roku Niemcy podłożyli ogień pod synagogę, trzy dni później nakazali Żydom noszenie na ramieniu żółtych opasek z napisem „Jude”, następnie zabronili prowadzenia działalności handlowej³². W maju 1940 roku utworzono w Brzezinach getto, w którym umieszczono ponad 6000 Żydów, zarówno miejscowych, jak i przewiezionych z okolicznych terenów. Likwidacja getta miała miejsce dwa lata później, gdy między 19 a 21 maja 3000 Żydów

²⁶ WOŹNIAK 1997, s. 248.

²⁷ WACHOWSKA 1997, s. 277.

²⁸ WOŹNIAK 1997, s. 255.

²⁹ „Tydzień” 1889, s. 3.

³⁰ „Głos Poranny” 1935, s. 10.

³¹ WOŹNIAK 1997, s. 259.

³² JABŁOŃSKI 1997a, s. 378.

sprawnych fizycznie przesiedlono do Łodzi, a kolejne 3000 (w tym 800 dzieci) skazano na śmierć w obozie w Chełmnie nad Nerem³³. Przypieczeniem niemieckich zbrodni w mieście stało się wysadzenie ruin spalonej synagogi³⁴.

Przeprowadzona po zakończeniu II wojny światowej ewidencja miejska w Brzezinach wykazała 6160 mieszkańców, w tym 7 ocalałych z Holokaustu Żydów³⁵. W roku 1947 odnotowano 15 osób wyznania mojżeszowego na terenie miasta; wszystkie opuściły Polskę³⁶.

Historia cmentarza

Cmentarz żydowski w Brzezinach został założony na północ od miasta, przy ulicy Młyńskiej (obecnie Reymonta), na obszarze ok. 2 ha. Przed rokiem 1939 działka, o wymiarach 230 × 95 m, miała kształt prostokąta z niewielkim zwężeniem w części północnej. Badacze historii Brzezin w przywoływanej tu wielokrotnie monografii nie byli w stanie precyzyjnie określić czasu jego powstania³⁷. Jerzy Kołodziej uważał, że funkcjonował od połowy XVI wieku, czyli od momentu osiedlenia się w mieście pierwszych Żydów³⁸. Ta teza, nieznajująca potwierdzenia w zachowanych dokumentach, wydaje się wątpliwa także ze względu na fakt, iż liczba żydowskich mieszkańców Brzezin aż do XVIII wieku była zbyt mała, by móc założyć i utrzymać cmentarz³⁹. W opracowaniu sporządzonym na zlecenie skierniewickiego konserwatora zabytków znalazła się wzmianka o tym, że Żydzi brzezińscy w 1775 i 1781 roku wciąż podlegali kahałowi łączyckiemu⁴⁰. A pierwsza konkretna wiadomość o rabinie brzezińskim pochodzi dopiero z 1827 roku⁴¹. Wydaje się zatem, że cmentarz brzeziński powstał pod koniec XVIII lub w początkach XIX wieku, co potwierdzają daty odczytane na znalezionych fragmentach nagrobków (najstarsza z 1806 roku)⁴². Wcześniej brzezińskich Żydów chowano prawdopodobnie w Łęczycy bądź w miejscowości, z której wywodziła się rodzina zmarłego. Ten drugi zwyczaj był rozpowszechniony od czasów średniowiecza⁴³.

³³ KOŁODZIEJ ok. 1991, s. 2.

³⁴ JABŁOŃSKI 1997a, s. 402.

³⁵ JABŁOŃSKI 1997b, s. 438.

³⁶ JABŁOŃSKI 1997b, s. 435.

³⁷ ADAMCZEWSKI/BADZIAK/GIŻEJEWSKA/KULESZA 1997, s. 546; Analogiczny problem sprawia datowanie pierwszego cmentarza katolickiego. Zachowała się jedynie wiarygodna informacja dotycząca powstania nekropolii protestantów, por. WOŹNIAK 1997, s. 212.

³⁸ KOŁODZIEJ 1992, s. 2.

³⁹ GADOWSKA 2014, s. 133–134.

⁴⁰ BERGMAN 1993, s. 36.

⁴¹ BERGMAN 1993, s. 36.

⁴² GADOWSKA 2014.

⁴³ JAGIELSKI 1995, s. 175.

1. Dom przedpogrzebowy w Brzezinach i główne wejście na teren cmentarza, <https://digitalcollections.nypl.org/items/683538f0-6152-0133-0087-00505686a51c#/?uuiid=6d7e9a20-6152-0133-6125-00505686a51c>

Z powodu trwającej od czasów II wojny dyslokacji nagrobków i zniszczenia terenu cmentarza nie wiadomo, jak wyglądało rozkwaterowanie grobów, ale w Polsce przyjął się zwyczaj, że kobiety, mężczyźni i dzieci chowano w osobnych częściach⁴⁴. Procesy asymilacyjne, właściwe dla drugiej połowy XIX wieku, po części zniwelowały ten układ (wprowadzenie grobów rodzinnych, przeważnie przy głównych alejach). Przymuszenie w Brzezinach przyjęto tradycyjny podział. Przemawiałby za tym konserwatyzm lokalnego środowiska aż do początków XX wieku – świadczą o tym dekoracje i epigrafy na nagrobkach. W zespole inwentaryzowanych macew znajdujących się w brzezińskim muzeum dominują pomniki z grobów kobiet, co może świadczyć o tym, że istniała taka odrębna kwatera, która została zniszczona, a kamienny materiał wykorzystano do budowy mostu i jazu przy zalewie nad rzeką Mroźycą. Potwierdzają to także kompletne nagrobki dzieci, które z kolei wykorzystano do budowy drogi do Dąbrówki. Przed II wojną światową cmentarz był ogrodzony, wejście do niego wiodło przez reprezentacyjną bramę. Przygotowania do pogrzebu odbywały się w skromnym domu przedpogrzebowym.

Cmentarz został zniszczony przez niemieckich okupantów latem 1943 roku, po uprzedniej likwidacji getta. Żydowskie nagrobki, które później użyto jako materiał budowlany do umacniania dróg czy budowy mostu, wносиły specjalne *Arbeitskomanda* składające się z Żydów – uciekinierów z okolic lub z łódzkiego getta⁴⁵.

⁴⁴ JAGIELSKI 1995, s. 172.

⁴⁵ JABŁOŃSKI 1997a, s. 402.

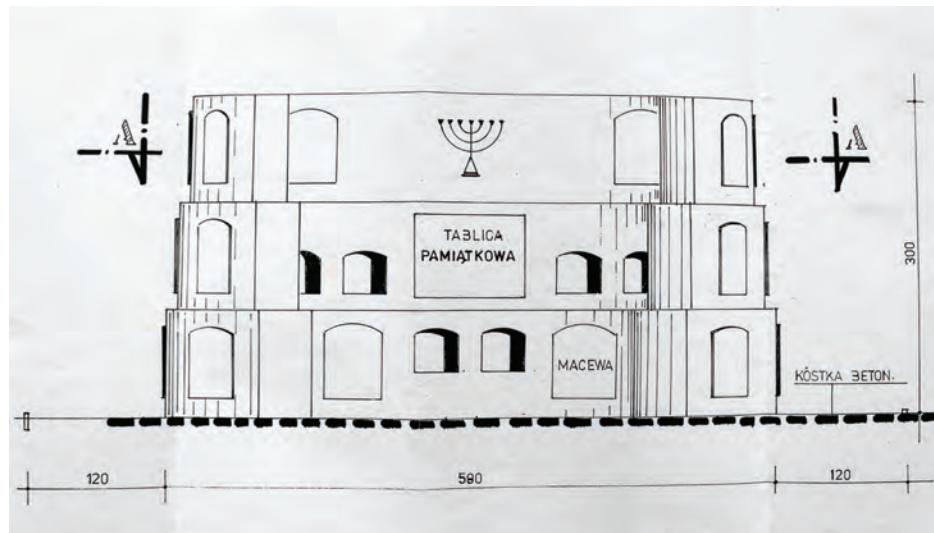

2. Tablica pamiątkowa na terenie cmentarza w Brzezinach, <https://www.e-kalejdoskop.pl/wiadomosci-a230/brzeziny-zujja-na-macewach-r669>

Na mocy istniejącego prawa⁴⁶ w komunistycznej rzeczywistości dopełniono aktu zniszczenia, przeznaczając teren pod żwirownię⁴⁷. Piach wraz z ludzkimi szczątkami wykorzystano w wytwórni prefabrykatów budowlanych. Zdewastowany cmentarz przemienił się w wysypisko śmieci. Dopiero w latach 90. XX wieku z inicjatywy Żydów brzezińskich, rozrzuconych po różnych zakątkach świata, cmentarz został uporządkowany i ogrodzony. W 1992 roku, z okazji pięćdziesięciolecia zagłady getta, odbyły się uroczystości i została wmurowana tablica pamiątkowa z napisem: „Na wieczną pamięć pochowanym na tym cmentarzu Żydom

⁴⁶ Dla uregulowania powojennych stosunków własnościowych 8 marca 1946 ogłoszono dekret o majątkach opuszczonych i poniemieckich. Majątek, którego nie użytkowały Żydowskie Kongregacje Wyznaniowe, został uznany za „opuszczony” i podlegał Urzędowi Likwidacyjnemu. Patrz: URBAN 2006, s. 96–102; Sytuację cmentarzy regulowała ustawa z 17 marca 1932. Zgodnie z nią po 20 latach od ostatniego pochówku można było zamknąć cmentarz, a zlikwidować – po 50 latach. Władze lokalne w przypadku cmentarzy „opuszczonych” nastawione były raczej na ich likwidację. W 1953 resort gospodarki komunalnej sporządził ewidencję cmentarzy nieczynnych i przeznaczonych do zamknięcia lub likwidacji. Dnia 31 stycznia 1959 w myśl nowej ustawy o cmentarzach skrócono okres ich likwidacji z 50 do 40 lat od ostatniego pochówku. Nieczynne cmentarze wyznaniowe przeszły na własność państwa. Patrz: URBAN 2005, s. 59–60.

⁴⁷ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/brzeziny/12,cmentarze/7190,cmentarz-zydowski-w-brzezinach-ul-reymonta> [dostęp: 10.06.2019].

3. Projekt pomnika, Projekt Budowlany Ogrodzenia Frontowego i Pomnika Pochowanych Mieszkańców Brzezin Wyznania Mojżeszowego, nr 191/1, 2001

brzezińskim⁴⁸. Kilka zniszczonych macew powróciło na obszar byłej nekropolii i leżą wzdłuż głównej alei. Posadzono tam także krzewy i drzewa. Dnia 10 listopada 1993 roku cmentarz został wpisany do rejestru zabytków pod numerem 935⁴⁹.

Na zlecenie przewodniczącego Brzezinian w Izraelu, Eliezera Zyskinda, w porozumieniu z Przewodniczącą Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Łodzi Symchą Kellerem, w marcu 2001 roku uzgodniono wzniesienie pomnika pochowanych mieszkańców Brzezin wyznania mojżeszowego. W myśl dokonanych ustaleń miał on być wykonany z betonu żwirowego o ciemnoszarym zabarwieniu, według projektu miejscowego architekta Andrzeja Lewickiego. Pomnik miał składać się z trzech warstw wyciętych cylindrów o wysokości 80–100 cm. Wewnątrz, na drugiej warstwie, miała znaleźć się tablica pamiątkowa w trzech językach: hebrajskim, polskim i angielskim, a nad nią planowano umieszczenie symbolu menory. Na dolnej warstwie, poniżej tablicy, zamierzano wykonać dwie nisze na znicze. Pozostała część powierzchni została przeznaczona na wmontowanie macew (wtopione w powierzchnię betonu na głębokość $\frac{3}{4}$ jego grubości) znajdujących się w muzeum⁵⁰. Podstawa pomnika

⁴⁸ Tablica ta widnieje na niewielkim pomniku wzniesionym na osi bramy cmentarnej, w którego podstawę wmurowano fragmenty macew. W zamiarze było postawienie w tym miejscu monumentu upamiętniającego żydowską społeczność w Brzezinach, o którym wspominam w następnym akapicie; KOŁODZIEJ ok. 1992, s. 2.

⁴⁹ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/brzeziny/12,cmentarze/7190,cmentarz-zydowski-w-brzezinach-ul-reymonta> [dostęp: 10.06.2019].

⁵⁰ Wówczas było to 70 płyt, całych lub częściowo uszkodzonych.

zostałaby wyłożona kostką brukową w kolorze ciemnoszarym, a od bramy miała prowadzić wysypana żwirem ścieżka o szerokości 120 cm. Plany te nie zostały jednak zrealizowane ze względu na problemy finansowe oraz organizacyjne.

Macewy zgromadzone na terenie Muzeum Regionalnego w Brzezinach

W latach 90. XX wieku Zarząd Miasta pozyskał ok. 50 nagrobków z posesji, na której w czasie II wojny światowej mieszkał hitlerowski żandarm⁵¹. Macewy zostały przewiezione na plac muzealny. Znalazły się tam też płyty pozbierane z okolicznych wsi, np. z Dąbrówki⁵². Największym przedsięwzięciem okazało się odzyskanie macew wykorzystanych przez Niemców do zbudowania mostu będącego częścią tamy na rzece przepływającej przez miejski park. O tej sprawie pisał min. w „Super Expressie” z dnia 29–30 lipca 1995 roku Paweł Spodenkiewicz w artykule *Z wędką na nagrobku*⁵³. Remont mostu i przewiezenie zniszczonych nagrobków na plac muzealny nastąpiło dopiero osiemnaście lat później. W latach 2013–2014 studenci Katedry Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego przeprowadzili inwentaryzację wydobytych z wody obiektów.

Stan zachowania i walory artystyczne odzyskanych macew

Zespół pomników stanowiący podstawę badań wykorzystanych w tym artykule składa się z 135 macew, wyselekcjonowanych z ponad 500 zinwentaryzowanych, przy czym podstawowym kryterium wyboru był stan zachowania. Nagrobki o nieczytelnych inskrypcjach i dekoracjach zostały odrzucone, podobnie jak zbyt małe fragmenty, na podstawie których nie można by było wysnuć logicznych wniosków. Pomimo eliminacji odzyskany materiał okazał się bogaty i, co ważniejsze, różnorodny.

Stan zachowania brzezińskich steli jest zróżnicowany. Najmniejszą grupę stanowią macewy nieuszkodzone. Są to obiekty, którymi wybrukowane były podwórka⁵⁴. W badanym zespole najwięcej jest płyt uszkodzonych, ale będących jednym kawałkiem. Warto zaznaczyć, że jeden z ciekawszych pomników został złożony z czterech fragmentów.

⁵¹ KOŁODZIEJ ok. 1992, s. 3.

⁵² Informacje uzyskane od Pawła Zubały, dyrektora muzeum w Brzezinach w 2014 r.

⁵³ SPODKIEWICZ 1995, s. 4.

⁵⁴ Macewy pochodzą z miejscowości Dąbrówka. Jest ich kilka i stanowią uzupełnienie macew wydobytych z rozebranego mostu. Informacja przekazana przez obecnego dyrektora muzeum w Brzezinach, pana Pawła Zubałę.

4. Macewa Jozefa, syna Menachema, zm. 1879, piaskowiec
Fot. I. Gadowska, 2013

Tabela 1

Stan zachowania inwentaryzowanych nagrobków z cmentarza w Brzezinach

POMNIKI	LICZBA
Cale	4
Poskładane z 2 części	19
Poskładane z 3 części (fragmenty)	4
Poskładane z 4 części (fragmenty)	2
Poskładane z 5 części (fragmenty)	2
Poskładane z 6 części (fragmenty)	1
Fragmenty pojedyncze	103

Zachowane formy płyt z brzezińskiego cmentarza zostały sklasyfikowane według typologii zaproponowanej przez Dariusza Rozmusa⁵⁵.

⁵⁵ Typ 1 – A (zamknięcie macewy łuk pełny półkolisty), B (łuk odcinkowy), C (płyta prostokątna), D (zakończenie trójkątne), H (łuk podkowiasty); Typ 4 – prostokątna płyta o bogato rozwiniętej ornamentyce przedniej ściany; Typ 9 – prostokątna macewa z centralnym motywem drzewa; Zob. ROZMUS 2005, s. 54–60.

Tabela 2

Wybrane typy zwieńczeń – typologia

Typ 1	LICZBA
Wariant A	62
Wariant C	4
Wariant D	5
Typ 4	
Wariant B	3
Typ 9	
Wariant A lub B	3

Jak wskazuje tabela, najczęściej nagrobków posiada zwieńczenie zakończone półkolistym łukiem. Ciekawy przykład zakomponowania płyty odnajdujemy na nagrobku z motywem złamanego drzewa, którego liście przyozdabiają inskrypcję.

5. Fragment nagrobka Netil Berliner, XX wiek
 Fot. M. Milerowska, 2013

Większość brzezińskich macew tworzy grupę z dekoracją jednostronną (111), ale jest także kilkadziesiąt ozdobionych dwustronnie (24).

Dosyć skromnie przedstawia się liczba zachowanych inskrypcji. Ocalało zaledwie 15 nagrobków lub ich części z pełnymi epigrafami. Na licznych fragmentach widoczne są pojedyncze sentencje, wersy, abrewiatury i urwane teksty.

Tabela 3

Charakterystyka rozmieszczenia inskrypcji
na zachowanych pomnikach z Brzezin

INSKRYPCJA	LICZBA
Całe pole inskrypcji	15
Górny fragment płyty	23
Centralna część płyty	8
Dolny fragment płyty	12

Podstawowym budulcem steli był piaskowiec, popularny ze względu na niską cenę i łatwą dostępność. Wśród zinwentaryzowanych fragmentów tylko jeden z nagrobków wykonany został z granitu.

6. Fragmenty granitowej macewy nieznaney kobiety
Fot. M. Milerowska, 2013

Analizując dekoracje pola zwieńczenia, warto zwrócić uwagę na dużą różnorodność motywów i ich kombinacji. Przeważają symbole ze świata zwierzęcego, rośliny oraz przedmioty: księga czy korona. Zakazane wizerunki postaci ludzkich zastępowano zwierzętami lub sygnalizowano ich obecność poprzez przedstawienie dłoni (nagrobki kapłanów, lewitów, dobroczyńców). Na zinwentaryzowanych macewach w różnych wariantach wystąpił motyw bramy (kartusz, *aron-ha-kodesz*) jako jeden z elementów (obok antytetycznych zwierząt, ksiąg, korony) tworzących schemat kompozycyjny reliefu w polu zwieńczenia, a także jako architektoniczna forma samego pomnika. Wśród badanych fragmentów nie udało się odnaleźć jednego z najważniejszych symboli judaizmu – siedmioramiennej menor⁵⁶. Na rewersie kilku płyt wyryto za to inny charakterystyczny motyw – gwiazdę Dawida.

Tabela 4

Frekwencja występowania symbolicznych motywów
 na pomnikach z Brzezin

SYMBOL	LICZBA
Biblioteczka	10
Brama	6
Dłoń	7
Dłonie w geście błogosławieństwa (Koheni)	4
Drzewo	5
Drzewo złamane	15
Dzban (lewici)	6
Gwiazda Dawida	6
Jeleń	5
Korona	26
Kotara	10
Księga	16
Księga z napisem	2
Księgi	7
Kwiat złamany	1

⁵⁶ Symbol ten pojawia się bardzo rzadko także na dużo większym, nowym cmentarzu żydowskim w Łodzi.

SYMBOL	LICZBA
Kwiat w naczyniu	2
Kwiaty	18
Lew	36
Pelikany	1
Muszla	5
Misy na wodę (lewici)	3
Orzeł	9
Ptaki (identyfikacja gatunku utrudniona)	11
Puszka ofiarna	10
Serce	12
Świecznik pojedynczy	7
Świecznik podwójny	0
Świecznik potrójny	19
Świecznik pięcioramienny	2
Arabeska o elipsowatym kształcie identyfikowana jako wieniec (drzewo) życia	5
Zwój Tory	2

Wiele motywów występuje wspólnie, tworząc różnorodny znaczeniowo przekaz charakteryzujący osobę zmarłego. Większość kompozycji jest oryginalna, ale w analizowanym materiale znalazły się macewy o analogicznym schemacie dekoracyjnym (jednak nie identyczne). Motywem, który powtórzył się trzykrotnie i mógł wyjść z tego samego warsztatu kamieniarskiego, jest lew z drzewem, książką i kwiatem.

Z pewnością do najpiękniejszych zdobień należy wizerunek orła, rozpościerającego skrzydła nad obramieniem architektonicznym, wewnątrz którego rzeźbiarz umieścił dwie świece.

Symbolem najczęściej pojawiającym się wśród opisywanych płyt był lew, przede wszystkim na nagrobkach mężczyzn, ale także na kilku pomnikach nagrobnych kobiet. Popularnym wariantem stało się przedstawienie lwa opierającego przednie łapy o księgę, z pyskiem zwróconym w lewą stronę, lub dwóch lwów podtrzymujących kartusz, księgę lub obramienie architektoniczne (bramę). Wśród odzyskanych fragmentów znalazło się także wyobrażenie antytetycznie ustawionych lwów o pokrytych łuską tułowiami. Lew, którego symbolika nawiązuje

7. Zwierczenia macew o podobnym stylu kamieniarki, fot. M. Milerowska, 2013

8. Relief zwierczenia macewy, 2 poł. XIX wieku, fot. M. Milerowska, 2013

m.in. do pokolenia Judy, imion Arie i Lejb, pełni funkcję strażnika na pograniczu światów. Lwy z brzezińskich nagrobków pozwalają zaobserwować ewolucję tego popularnego motywu. Wcześniejsze wyobrażenia charakteryzuje staranność wykonania, dbałość o szczegóły, podczas gdy późniejsze – z końca XIX i pierwszej połowy XX wieku – są typowymi przykładami schematycznej produkcji masowej.

Kolejnym zwierzęciem z cmentarnego *imaginarium* w Brzezinach jest jeleń, który najczęściej był ukazywany obok lwa i orła czy też w układzie heraldycznym, jako podtrzymujący kartusz lub księgę.

Ptaki mogą symbolizować duszę, matczyną miłość i troskę (pelikan) oraz boską opiekę (orzeł). Na inwentaryzowanych nagrobkach można rozpoznać konkretne gatunki, ale zazwyczaj stan płaskorzeźby lub brak precyzji w oddaniu realnych kształtów utrudnia identyfikację. W badanym zespole ptaki najczęściej występują w układzie antytetycznym, adorując świecznik (nagrobki kobiet). W kilku przypadkach można rozpoznać gołębie – uniwersalny symbol duszy, miłości małżeńskiej, spokoju, który na cmentarzu występuje najczęściej na pomnikach dzieci i młodych ludzi. Na fragmentach pomników powtarzają się różnorodne przedstawienia świeczników, od dekoracyjnych, misternie płaskorzeźbionych, po całkowicie schematyczne, niekiedy poddane lekko kubizującej stylizacji, które przeważnie wykonano przy użyciu gotowych szablonów.

W XX wieku nasila się odejście od tematyki religijnej w zdobnictwie nagrobków, widać to jednak przede wszystkim na wielkomiejskich nekropoliach, gdzie tradycyjna symbolika zostaje zredukowana do kilku podstawowych motywów⁵⁷. Jak zauważył Tomasz Wiśniewski:

Od końca XIX wieku na większych cmentarzach macewy zaczęły upodabniać się do siebie, zatracając oryginalność. Ginęły regionalne stylistyki [...] Zdobnictwo ograniczało się do rytu gwiazdy Dawida. [...] Fantazję i sacrum zastąpiła pragmatyka i oszczędność. Niejednokrotnie symboli używano bez większego sensu⁵⁸.

Cmentarz w Brzezinach, podobnie jak inne okoliczne obiekty, również dotknęła moda na mechanicznie obrabiane półfabrykaty, które na zamówienie zaopatrywano w stosowną inskrypcję i dekorację. Możliwe, że niektóre płyty sprowadzano z Łodzi, gdzie przy tamtejszej nekropolii funkcjonowało kilkanaście warsztatów kamieniarskich⁵⁹. Nie udało się niestety natrafić na sygnaturę żadnego lokalnego wykonawcy lub zakładu⁶⁰.

⁵⁷ ROZMUS 2005, s. 150.

⁵⁸ WIŚNIEWSKI 2009, s. 89.

⁵⁹ GADOWSKA 2016, s. 99–106.

⁶⁰ W przeanalizowanych źródłach nie natrafiono na informacje o ewentualnych warsztatach kamieniarskich działających na terenie Brzezin w okresie funkcjonowania cmentarza, co nie wyklucza istnienia takowych. Zagadnienie to wymaga dalszych badań. Interesującą wydaje się być

9. Fragment zwieńczenia macewy, piaskowiec, poł. XIX wieku, fot. M. Milerowska, 2013

10. Zwiercienie macewy, piaskowiec, poł. XIX wieku, fot. I. Gadowska, 2013

11. Fragment macewy Chanj Rebeki z zaznaczonym czarnym polem inskrypcji, fot. M. Milerowska, 2013

Polichromia

Na pomnikach z Brzezin zachowały się nieliczne ślady polichromii. Dominującym kolorem jest czerń pokrywająca pola inskrypcji. Litery malowano kolorem srebrnym i białym. W zwieńczeniach kilku nagrobków pojawia się błękit symbolizujący niebo i transcendencję. Popularną barwą jest żółć (różne odcienie) i złoto. Pokrywała ona świeczniki, korony, lwy. Kolumny flankujące inskrypcje i te pojawiające się w dekoracjach górnej partii płyty przeważnie pokrywano odcieniami brązu lub żółci. W opinii Andrzeja Trzciańskiego stanowiły one nawiązanie do kolumn z przedświątyni Salomona⁶¹. Na jednej z macew widać żółte obramienie zwieńczenia, które może symbolizować „niebiańskie światło i chwałę Boga”. W polichromii kamiennych płyt występuje też srebro oraz biel. Kolor zielony pokrywa liście i kontury roślin.

Epigrafy

W Brzezinach wśród przeanalizowanego materiału zachowało się kilkanaście macew z nieuszkodzonym polem inskrypcji. Tradycyjne epigrafy były wykonywane wyłącznie w języku hebrajskim, jednak pod wpływem asymilacji i akulturacji

kwestia wykonania niektórych motywów na pomnikach brzezińskich ze względu na ich podobieństwo do detali na macewach w Piotrkowie Trybunalskim (Brzeziny w latach 1867–1915 podlegały administracyjnie guberni piotrkowskiej).

⁶¹ TRZCIŃSKI 1989, s. 63.

12. Zachowana polichromia macewy, piaskowiec, XX wiek. Widoczne ślady niebieskiej barwy, czerwieni i srebra, fot. M. Milerowska, 2013

13. Fragment zwieńczenia macewy z żółtą polichromią
Fot. M. Milerowska, 2013

14. Stylizowane pismo wypukłe, piaskowiec, poł. XIX wieku, fot. M. Milerowska, 2013

od XIX wieku zaczęły pojawiać się teksty w językach danego kraju. Na cmentarzu żydowskim w Brzezinach obok inskrypcji hebrajskich funkcjonowały także mieszane: polskie i hebrajskie⁶² oraz jidyszowe. Odczytanie wybranych epigrafów pozwoliło na identyfikację kilkunastu osób i ustalenie czasu powstania pomników⁶³. Litery są przeważnie rytowane wklęsłe, natomiast wypukłe pojawiają się tylko na kilku pomnikach z I połowy XIX wieku oraz z okresu dwudziestolecia międzywojennego. Te drugie cechuje geometryczna stylizacja. Na jednej z macew zachowały się wypukłe stylizowane litery wykończone ozdobnymi ptasimi główkami. W brzezińskich epitafiach występują charakterystyczne dla żydowskich epigrafów znaki segmentacji tekstu, abrewiacje i akrostychy.

Zakończenie

Inwentaryzacja płyt, które zostały zgromadzone na placu Muzeum Regionalnego w Brzezinach, przebiegała w dwóch etapach⁶⁴. Odzyskany materiał był zróżnicowany pod względem stanu zachowania. Ocalało zaledwie kilka całych macew, większość

⁶² Po polsku zapisane jest imię i nazwisko zmarłego oraz informacja o tym, kiedy zmarł.

⁶³ GADOWSKA 2014, s. 139–140.

⁶⁴ Pierwsza inwentaryzacja przeprowadzona przez Krzysztofa Bielawskiego, współtwórcę portalu www.kirkuty.xip.pl, dotyczyła płyt przywiezionych z miejscowości Dąbrówka. Druga, wykonana przez studentów Uniwersytetu Łódzkiego, dotyczyła obiektów wyciągniętych z dna zbiornika wodnego w Brzezinach.

15. Początek inwentaryzacji w 2013 roku, plac muzealny, fot. M. Milerowska, 2013

stanowią zniszczone fragmenty. Przeprowadzone do tej pory badania pozwoliły na wstępną typologię nagrobków (w oparciu o kształt zwieńczeń), wskazanie najpopularniejszych motywów dekoracyjnych, wykonanie pomiarów i dokumentacji fotograficznej. Na części płyt wydobytych z wody zachowała się malatura. Niestety podczas prac inwentaryzacyjnych, na skutek różnych warunków atmosferycznych (słońce, deszcz), kolory uległy zatarciu. Niektóre stele pod wpływem powietrza wyschły, zaczęły się rozwarstwiać i kruszyć. Miejsce przechowywania – muzealne podwórko – oraz brak zabezpieczeń sprzyjają procesowi postępującej destrukcji. Oprócz objęcia nagrobków konieczną ochroną ważnym postulatem jest przeprowadzenie dalszych badań nad inskrypcjami i dekoracją. Połączone z archiwalną

kwerendą prace być może pozwolą zidentyfikować niektórych zmarłych i ułatwią datowanie obiektów. Niestety większość płyt jest rozbita, co w znacznym stopniu utrudnia analizę stylistyczną. Na obecnym etapie niemożliwym jest zestawienie, określenie i powiązanie konkretnych motywów i cech z konkretnym warsztatem.

Stan zachowania brzezińskich macew oraz ich postępująca degradacja każe sformułować pytanie o dalszy los odzyskanych nagrobków. Interesującą wydaje się inicjatywa stworzenia (z najciekawszych fragmentów) lapidarium, które mogłoby pełnić funkcję edukacyjną, podtrzymując jednocześnie pamięć o brzezińskich Żydach. Dyrekcja Muzeum Regionalnego skłania się ku koncepcji utworzenia go na terenie placówki. Wybór tego miejsca, choć pozostający w sprzeczności z żydowską tradycją, jest uzasadniony ze względu na częste akty wandalizmu mające miejsce na żydowskich obiektach sepulkralnych. Innym rozwiązaniem jest wzniesienie lapidarium na terenie dawnego cmentarza, co wiązałoby się nie tylko z ryzykiem zniszczenia, ale także z koniecznością odpowiedniego zakomponowania przestrzeni.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- KOŁODZIEJ 1992 – Jerzy Kołodziej, *Dzieje ludności żydowskiej w Brzezinach od połowy XVI w. do połowy XX w.*, Brzeziny 1992, [mps w zbiorach Muzeum w Brzezinach].
- KOŁODZIEJ ok. 1990a – Jerzy Kołodziej, *Zarys historii Żydów i krawiectwa brzezińskiego*, Brzeziny [mps w zbiorach Muzeum w Brzezinach].
- KOŁODZIEJ ok. 1990b – Jerzy Kołodziej, *Zagłada brzezińskiego getta*, Brzeziny [mps w zbiorach Muzeum w Brzezinach].
- KOŁODZIEJ ok. 1990c – Jerzy Kołodziej, *Ochrona historii kultury żydowskiej na terenie Brzezin*, Brzeziny [mps w zbiorach Muzeum w Brzezinach].

Źródła drukowane i opracowania

- ADAMCZEWSKI/BADZIAK/GIŻEJEWSKA/KULESZA 1997 – Marek Adamczewski, Kazimierz Badziak, Joanna Giżejewska, Michał Kulesza, *Pieczenie i herb; rozwój przestrzenny oraz zabytki architektury, sztuki i epigrafiki Brzezin*, [w:] *Brzeziny – dzieje miasta do 1995 roku*, red. Kazimierz Badziak, Łódź–Brzeziny 1997, s. 499–549.
- BERGMAN 1993 – Eleonora Bergman, *Brzeziny – studium historyczno – urbanistyczne na zlecenie Konserwatora Zabytków w Skierniewicach*, Warszawa 1993.
- BERGMAN 2007 – Eleonora Bergman, *Zachowane synagogi i domy modlitwy w Warszawie od końca XVIII do początku XXI wieku*, Warszawa 2007.

- GADOWSKA 2014 – Irmina Gadowska, *Formy i dekoracje nagrobków z cmentarzyska żydowskiego w Brzezinach*, [w:] *Brzeziny. Dzieje miasta i regionu*, red. Lubomira Tyszler, Anna Marciniak-Kajzer, Marek Olędzki, Brzeziny–Łódź 2014, s. 133–150.
- JABŁOŃSKI 1997a – Cezary Jabłoński, *Lata okupacji hitlerowskiej w Brzezinach 1939–1945*, [w:] *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. Kazimierz Badziak, Łódź–Brzeziny 1997, s. 353–410.
- JABŁOŃSKI 1997b – Cezary Jabłoński, *Brzeziny w okresie 1945–1995*, [w:] *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. Kazimierz Badziak, Łódź–Brzeziny 1997, s. 411–498.
- JAGIELSKI 1995 – Jan Jagielski, *Cmentarze żydowskie w Polsce*, [w:] *Studia z dziejów Żydów w Polsce*, t. 1, red. Zofia Borzymińska, Warszawa 1995.
- NOWAK/ROSIN/WIKLAK 1997 – Tadeusz Nowak, Ryszard Rosin, Henryk Wiklak, *Brzeziny i okolice do schyłku XVI w.*, [w:] *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. Kazimierz Badziak, Łódź–Brzeziny 1997, s. 25–74.
- ROZMUS 2005 – Dariusz Rozmus, *De Judeorum arte sepulcrali. Motywy artystyczne i żydowskie w sztuce sepulkralnej*, Kraków 2005.
- SZRAJBER 2014 – Rafał Szrajber, *Synagoga w Brzezinach – wirtualna rekonstrukcja*, [w:] *Brzeziny. Dzieje miasta i regionu*, red. Lubomira Tyszler, Anna Marciniak-Kajzer, Marek Olędzki, Brzeziny–Łódź 2014, s. 115–132.
- TRZCIŃSKI 1989 – Andrzej Trzciniński, *Polichromia nagrobków na cmentarzach żydowskich w Polsce południowo-wschodniej*, „Polska Sztuka Ludowa” 1989, s. 63–69.
- URBAN 2005 – Kazimierz Urban, *Zagadnienie pożydowskich synagog i cmentarzy w Polsce w latach 1945–1956 (zarys problematyki)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie” 2005, nr 692, s. 39–62.
- URBAN 2006 – Kazimierz Urban, *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944–1966 (wybór materiałów)*, Kraków 2006.
- WACHOWSKA 1997 – Barbara Wachowska, *Brzeziny w okresie drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. Kazimierz Badziak, Łódź–Brzeziny 1997, s. 278–352.
- WIŚNIEWSKI 2009 – Tomasz Wiśniewski, *Nieistniejące mniejsze cmentarze żydowskie. Rekonstrukcja Atlantydy*, Białystok 2009.
- WOŹNIAK 1997 – Krzysztof Paweł Woźniak, *Brzeziny w czasach rozbiorów*, [w:] *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. Kazimierz Badziak, Łódź–Brzeziny 1997, s. 191–255.
- ŻEREK-KLESZCZ 1997 – Hanka Żerek-Kleszcz, *Brzeziny w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. Kazimierz Badziak, Łódź–Brzeziny 1997, s. 75–190.

Prasa

- A.J., *Z Brzezin*, „Tydzień” 1889, nr 13.
- Gwałtowna likwidacja Brzezin*, „Głos Poranny” 1935, nr 258.
- SPODENKIEWICZ 1995 – Paweł Spodenkiewicz, *Z wędką na nagrobku*, „Super Ekspres” 1995.
- Z Brzezin*, „Izraelita” 1901, nr 32.

Netografia

- <http://www.kirkuty.xip.pl> [dostęp: 10.06.2019]
- <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/brzeziny/12,cmentarze/7190,cmentarz-zydowski-w-brzezinach-ul-reymonta> [dostęp: 10.06.2019]

Matzevot from the Jewish cemetery in Brzeziny. A few comments regarding of the inventory

The aim of the article is to present the preliminary results of the inventory of matzevot from the Jewish cemetery in Brzeziny, collected on the local museum square, carried out by students and employees of the Department of Art History of the University of Lodz in 2013–2014. A set of matzevot consisting of 135 slabs was analyzed, and the selection criterion was their state of preservation. Importantly, some parts of the tombstones that were used by the Germans as material for the construction of the bridge over the Mrożyca River, have carried traces of polychrome. In the course of the research, it was concluded that until the beginning of the 20th century the local Jewish community was very conservative (as evidenced by decorations and epigraphs on matzevot). These observations may be helpful in completing the history and characteristics of the Jewish community in Brzeziny.

Keywords: Brzeziny, the Jews, sepulchral art, Jewish cemeteries